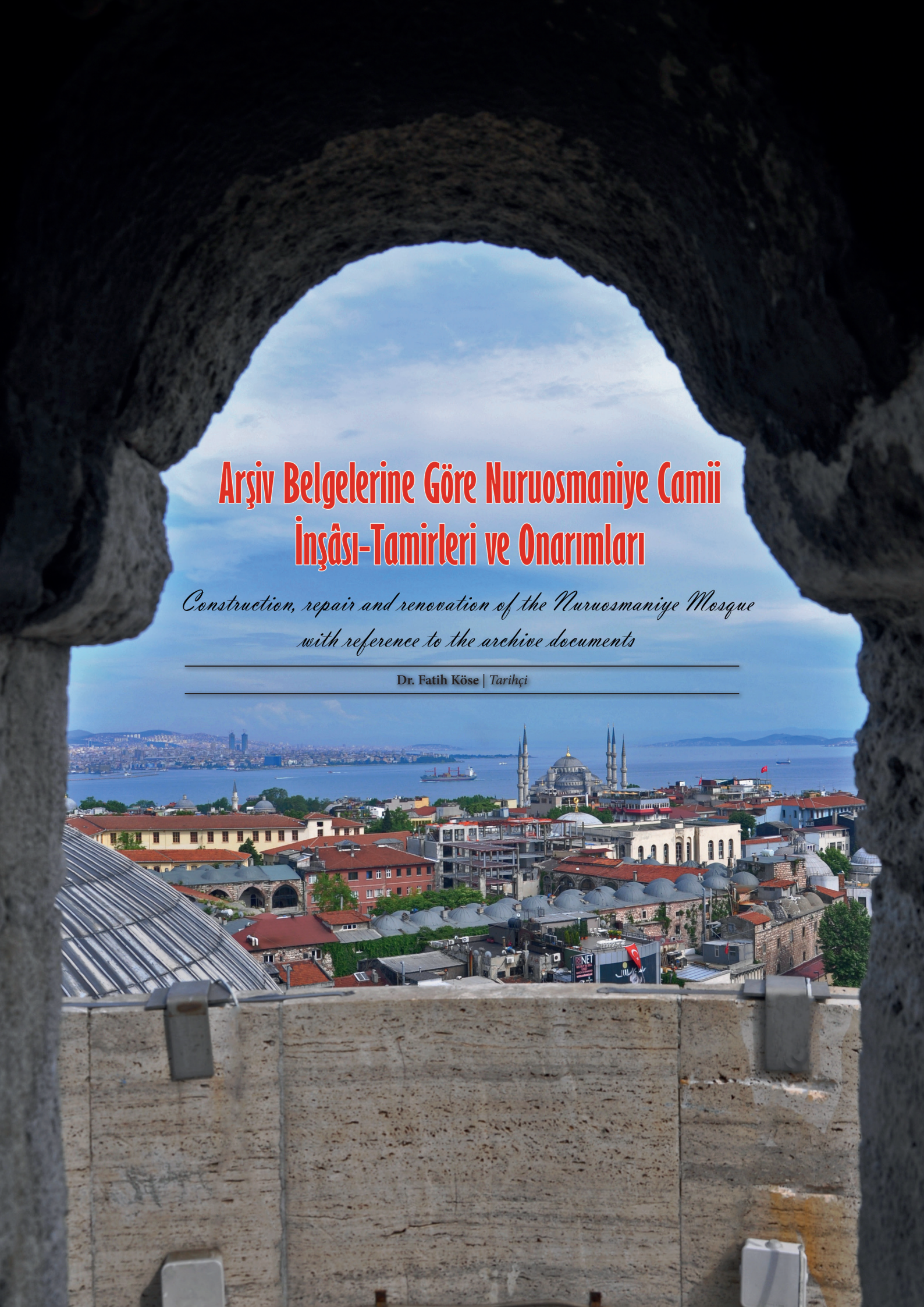

Arşiv Belgelerine Göre Nuruosmaniye Camii İnşâsı-Tamirleri ve Onarımları

Construction, repair and renovation of the Nuruosmaniye Mosque with reference to the archive documents

Dr. Fatih Köse | *Tarihçi*

Nuruosmaniye Külliyesi İstanbul'da barok tarzda inşa edilen ilk yapıdır. İnşa edildiği tarihten günümüze gelinceye kadar başta cami olmak üzere külliyeyi meydana getiren yapılar birçok defa deprem, yangın ve diğer doğal sebepler sonucu tahribata uğramıştır. Özellikle minareleri ve kubbe kurşunları defalarca tamir edilmiş ve yenilenmiştir. Osmanlı arşiv belgelerinde cami, medrese, imaret, türbe, hela, çeşme ve sebil gibi külliyeyi meydana getiren yapıların inşa, tamir ve onarımları ile ilgili birçok kayıt bulunmaktadır. Arşiv belgelerinde söz konusu bu yapıların inşası, inşaatta kimlerin görev aldığı, ne tür malzemelerin kullanıldığı gibi bilgilerin yanı sıra inşa edilen bu yapıların ne zaman ve ne sebeple tamire muhtaç hale geldikleri hakkında da birçok bilgi yer almaktadır. Bu makalede arşiv belgeleri esas alınarak külliyenin inşa, tamir, onarım ve yenileme süreci kronolojik olarak belirtilecektir.

Anahtar kelimeler: Külliye, cami, Osmanlı, belge, tamir, yenileme.

Nuruosmaniye Complex is the first baroque construction in Istanbul. Since it was constructed, the buildings form the complex, specially the mosque; have been destroyed many times because of the earthquake, fire and the other natural causes. Especially the minarets and the lead of the dome have been repaired many times. In the Ottoman archive documents, there are many records about the construct; repair and renovation of the constructions form the complex like mosque, madrasah, almshouse, tomb, toilet, fountain and water dispenser. In these archive documents, there is information about the construction of the buildings, the workers, the materials, and also the construction time and reasons. In this article, the process of construction, repair and renovation of the complex, based on the archive documents, is explained chronologically.

Keywords: complex, mosque, Ottoman, document, repair, renovation

Giriş

Nuruosmaniye Külliyesi Fatih İlçesi'nde, Eminönü bölgesinde, Çemberlitaş semtinde ve Çemberlitaş'ın kuzeybatısında, Kapalıçarşı'nın girişinde yer almaktadır.

Külliyenin arazisinde, caminin yerinde daha önce Şeyhülislam Hoca Saadeddin Efendi'nin zevcesi Fatma Hatun'un kendi adıyla anılan mescidi bulunmaktaydı. Külliyenin arazisindeki hafriyat çalışmaları Sultan I. Mahmud'un emriyle 14 Şevval 1161/ 7 Ekim 1748 tarihinde başlamış, 29 Muharrem 1162/ 19 Ocak 1749 tarihinde de temel atılarak inşaata başlanmıştı. 1754'te Sultan I. Mahmud'un vefat etmesiyle inşaat durmuş, Sultan III. Osman tahta geçtikten sonra külliye tamamlanmıştı. 1 Rebiülevvel 1169/ 5 Aralık 1755 tarihinde ise açılışı yapılmıştır. Külliyenin mimarı İstanbul'da ilk defa barok üslupta bir cami tasarlayan Rum asıllı Simeon Kalfa'dır. Külliyenin bünyesinde cami, medrese, kütüphane, imaret, türbe (Şehsuvar Sultan[1] ve Şehzadeler Türbesi), muvakkithâne, sebil, çeşmesâr[2], halk çeşmeleri, sıra dükkânlar, meşrutalar, yangın duvarı, helalar ve bir han bulunmaktadır (Öz 1987: I, 105, Aslanapa 1986: 390-393, Kuban 1994: 100-102, Eyice 2007: 264-265, Pamukciyan 2003: 152-154, Öngül 1994: 127, Öngül 2003: XIII-XIV, Akakuş 2010: 36-39).

Nuruosmaniye Külliyesi ve camisi kaynaklarda ve arşiv belgelerinde genellikle şu ifadelerle tanımlanmaktadır: "Haremeyn-i Muhteremeyn'e tâbi'evkâfdan İstanbul'da vâki'Nûr-i Osmânî demekle şehîrmerhûm ve mâğfûrunlehu Sultan Osman Hân tâbeserâhûevkâfı câmi-i şerîfi",[3] "Cennetmekân Sultan Osman Hân hazretleri cami-i şerîfi",[4]

1 Sultan III. Osman'ın annesi.

2 Medrese ve imaretinön kısmında, bahçenin ortasında inşa edilen fıskiyeli ve dört kurnalı bir havuz.

3 BOA. C.EV. 7268. (Belgenin tarihi: 11 Ca 1212/ 1 Kasım 1719).

4 BOA. A.AMD. 74/81. Bazı belgelerde "Sultan Osman Hân-ı Sâlis hazretleri" (Sultan III. Osman Han) diye de geçmektedir. BOA. İ.DH. 607/42313. (18 Za 1286/ 19 Şubat 1870).

Fotoğraf 1. Yangın Kulesinden Marmara, solda Nuruosmaniye Camii (J.Pardoe, Kültür Bakanlığı)

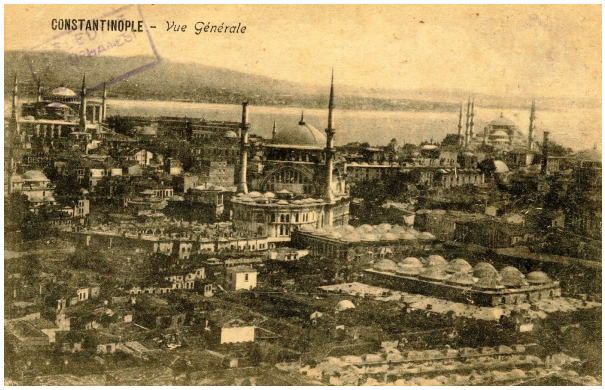

Fotoğraf 2 ve 3. XIX.yy sonları ve XX.yüzyıl başlarında Nuruosmaniye Camii (J.Fruchtermann)

"Nûr-i Osmânîism-i sâmîsiylemüsemmâ câmi-i şerîf ve ma'bed-i latîf"[5] "İstanbul'da Bezâstân-ı Cedîd kurbunda müceddeden binâ ve ihyâ buyrulan câmi-i şerîf ve medrese-i münîf ve kütübhâne-i nazîf ve imâret-i âmire-i latîf ve sebilhâne ve çeşme-sâr", Derviş Mustafa Ağa ise "böyle bir eser-i nev-tarz-ı cemîl (yeni ve güzel üslupta bir eser)" ve "Nûr-i Osmâniyye Câmi-i Şerîf'i" şeklinde tanımlanmıştı.[6] Cumhuriyet dönemine ait 1940 tarihli bir belgede ise "İstanbul vilayeti dahilinde Emin Önü kazasında Nuru Osmaniyede Nuru Osmaniye Camii" tanımlaması yapılmıştır.[7]

İnşâ ve İmar Süreci

Külliyenin inşâsına 14 Şevval 1161/ 7 Ekim 1748 tarihinde başlanmış ve inşaat 1169/1755 senesi Safer/Kasım ayının sonuna doğru tamamlanmıştı. Bu zaman dilimi arasında inşaatta çalışan işçilere verilen ücretler, alınan malzemeler ve diğer bütün masraflar her gün rûznamçe müfredat defterlerine tek tek kaydedilmişti. Cami ve külliye yeniden inşa edilmeden önce imam, müezzin ve kayyım meşrutaları gibi bazı bölümlerin yıkılması icap etmiş, daha sonra da caminin bitişiğindeki kârgîr dükkânlar ve vakıflar (evkâf-ı hümâyûn) tarafından yaptırılan diğer binaların ruznâmçe müfredât def-

5 BOA. D.TŞF. 4/63.

6 BOA. TSMA.d. 09869/1.

7 Encümen Arşivi, no: 325.

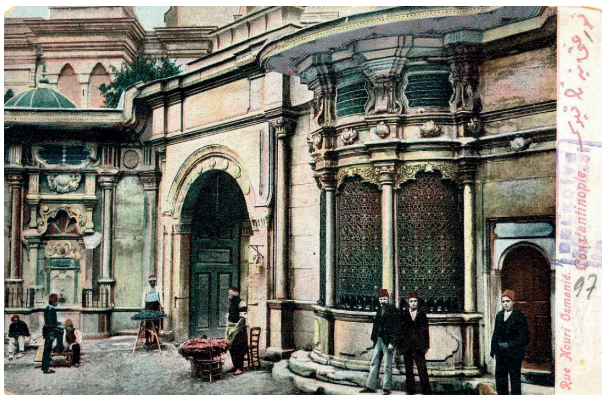

Fotoğraf 4 ve 5. *Kartpostallarda çeşme ve dükkanlar (J.Fruchtermann)*

Fotoğraf 6 ve 7. *XX. yüzyılın ilk çeyreğinde cami (anonim)*

terleri (defâtir-i rûznâmçe-i müfredât) tutularak inşaat sürecinde oluşan masraflar kaydedilmişti.[8] İnşaata başlamadan önce cami arsasını tevsi‘ (genişletmek) için arazideki arsa, evler, dükkânlar, han ve mahzenler satın alınmıştı.

Külliyenin İnşâsında Görev Alan Önemli Kişiler

1. Binâ nâzırı (nâzır-ı cami-i şerîf-i hümâyûnmuhâsib-i Haremeyn/ nâzır-ı ebniye) Derviş Mustafa Efendi.
2. Ser-mimâr-ı Hâssâ.
3. Binâ Emîni Ali Ağa (Ser-bevvâbînEmîn-i Binâ Ali).
4. Binâ kâtibi Ahmed Efendi.
5. Cami kalfası Simyon (Simeon) Kalfa.[9]

İnşaatın başından sonuna kadar inşaatta yüzlerce işçi, sanatçı[10] ve esir çalışmıştı. Bunlar şu sınıflardan oluşmaktaydı: Neccârân (marangozlar, dülgerler), senktrâşân (taş yontanlar), hammâmcıyân[11], duvarcıyân (duvar işçileri), sucuyân (sucular), doğramacıyân (ahşap kesenler), nakkâşân[12], ahengerân (demir işçileri), eğeciyân (demir, çelik gibi madenleri törpüleyip şekil verenler), çilingirân (kilit ve anahtar ustaları), müsekkibciyân[13] döşemeciyân-ı elvâh-ı kurşun (ince ve yassı kurşun levhaları döşeyenler), râh-ı âbyân (su yolları yapımında çalışanlar), camcıyân (camcılar), lağımcıyân (bina temelinde kazı işinde çalışan kanalizasyon işçileri), kazgancıyân (kazan işçileri), biçiciyân-ı somako (somaki mermer kesiminde çalışanlar), biçiciyân-ı elvâh-ı ceviz (ceviz ağacı levhaları kesenler), hammâlân (hamallar, malzeme taşıyanlar), rencberân(inşaatın kaba ve ağır işlerinde çalışan vasıfsız işçiler, ırgat), mutemedân,hazneciyân (su deposu işçileri) ve harbendegân (katırcılar, yük hayvanları sorumluları).

İnşaat Malzemeleri

Külliyenin inşaatında kullanılmak üzere başta İstanbul olmak üzere Anadolu ve Rumeli'den birçok inşaat malzemesi temin edilmiş, satın alınmış ve inşaat alanına taşınmıştı.

Caminin temelinde kullanmak için ızgara, rıhtım, kazık, hatıl, puştivan (ahşap kiriş), kejgere?, çamur teknele-

8 BOA. TSMA.d. 09869/1.

9 BOA. **D.TŞF**. 4/25; BOA. **D.TŞF**. 7/55. (tarih: fî gurre-i Ra sene 1169/ 5 Aralık 1755 Cuma günü); BOA. **TSMA.d**. 09869/1. (7 Ca 1169/ 8 Şubat 1756 tarihli bu belgede bina nazırı Derviş Mustafa ile bina emîni Ali Ağa'nın mühürleri de bulunmaktadır).

10 Hattat MehmedRasim, Yedikulelizâde Abdülhalim, Fahreddin Yahya Efendi, Bursalı Müzehhib Ali ve KâtibzâdeMehmed Refi Efendi. (Öz 1987: 112; Öngül 1994: 128).

11 Taş duvar derzlerinin su geçirmemesi için ketenli harç ile sıvanıp perdahlanması işini yapan, özellikle de hamam, sarnıç ve suyolları inşaatında uzmanlaşmış işçiler grubu. (Sönmez 1997: 47.).

12 Duvar, tavan ve kubbe bezemelerini, renkli kalem işlerini yapan sanatkarlar. (Sönmez 82.)

13 Müsekkib (müsakkib), Arapça bir kelime olup tekib eden, delen demektir. İnşaatta taş, tahta ve demir gibi malzemeleri delen işçilere müsekkibciyân denilirdi.

Fotoğraf 8 ve 9. *Rus arşivinden cami ve çevresinin eski bir fotoğrafı ile kuzeydoğudan cami*

ri, iskeleler, keresteler, mesâmîr-i mütenevvia veâhen-i hâm(işlenmemiş demir), Kavala, Somako ve İğneadaâheni (demiri) ve cebehanede mevcut ahen-i ham ve cami temelinde çıkan suyu Mahmud Paşa Çarşısı başında yeniden yaptırılan çeşmeye akıtmak için ise künk, boru ve harc-ı lökün satın alınmıştı.

Cami, medrese, kütüphane ile imaretin içinde ve dışında doğramakârî büyük ve küçük ceviz kapı, dolaplar ve pencere kanatlarının yapımında "elvâh-ı ceviz" kullanılmıştı.

Camide renkli cam çeşitleri kullanılmıştı. Caminin cam pencereleri, kanat ve kapıları ile medrese odaları, kütüphane ve yeniden bina olunan dükkânlar için kilid çeşitleri ve çilingir eşyaları satın alınmıştı.

Kapıların yapımında mamul demir kanad, zıvana, kiriş ve simid, demir-i İsveç (timur-i İsvec), avlu etrafı için demir parmaklık, nalbura teslim olunan ham demir, İzmid ve Âsitane'den(İstanbul'dan) satın alınan ham kurşun kullanılmıştı. İnşa edilen yapıların sakıflarına (sukûf) ve kubbeleri kurşun tenteler ile örtülmüştü (ferş olunmuştu).

Yapıda çeşitli mermer ve tuğlaların yanı sıra İstanbul'da bazı yerlerden satın alınan çeşitli mermer ve küfeki taşlar ve mamul demir pencere.

Davud Paşa ve Makrihora (Bakırköy) Küfe Taşı, Karamürsel Nar Taşı, (senk-i nâr-ı karamürsel), Bolu, Makrihora, Boğaz-ı Bahr-i Siyah ve Karamürsel taşı ile ham taş kireci (kirec-i senk-i hâm), mermer kireci, halis horasan (horâsân-ı hâlis) ve alçı kullanılmıştı.

Kastamonu ve Gümüşhâne'den nuhâs-ı hâm (işlenmemiş bakır) getirtilmişti. Üsküdarlı Dökmeci Müezzin marifetiyle yapılan nühas ve pirinç bilezik, ka..re ve perk şebeke-i sebil ve tahta bilezikler imal edilmişti. Pirinç ve nuhâs lüle-i âb (su lülesi) ve meşrebe-i sebil, ve camide mihrabın iki tarafına pirinç çerağayn. Büyük (ana kubbe) ve küçük kubbelerin (yarım kubbeler) etrafının nuhasalemleri ile minare külahlarının alemleri ve mihrabın iki yanına yaptırılan şamdanlar konulmuştu.

Bilezikler, alemler ve minarelerin külahları, sebil meşrebesi ile şebekeleri, pencere pulları ve şamdanlara tılâ olunan (sıvanan) altın yaldızlar.

İmaret mutfağına yaptırılan büyük ve küçük evânî-i nühaskazanı.

Mermer küfeki taşları yağlamak, su hazinesi ve döşenilen kurşun boruların sargıları için yaptırılan lökünün zeytin ve bezir yağları (revgan-ı zeyt ve bezir).

Cami ve diğer yapıların içindeki ve dışındaki cesîm (büyük) yazıları hazırlanmak üzere müzehhib ve nakkaş için satın alınan altın varak ve çeşitli boyalar.

Caminin etrafında yapılan dükkânların kepenkleri ve yeniden inşa edilen odalar için ıhlamur doğrama; medrese odalarının pencereri için ceviz çerçeve kullanılmış, hanelerin (odaların) sakıfları ve dükkânların sundurmalarına kiremid örtülmüştü.

Çıkrıkkârî kabza, kalıb bilezik ve trabzon.

Kova, mükemmel çifte sepet, heybe ve sepet-i lağım.

Bergama'dan getirilip caminin harem havlusu etrafına dikilen cesîm somaki sütunların[14] yerlerinden çıkarılıp, oradan iskeleye araba ile nakledilmiş, iskeleden dil kayıklarıyla taşınıp İstanbul'a (Âsitâne-i Saâdet'e) getirilmiş, navl-isefâyin işlemlerinden sonra da Yalı Köşkü'nden inşaata nakledilmişti.

İnşaatta sıva yapımında kullanılmak üzere birçok kezketân-ı sıva (sıva keteni) ve saman satın alınmıştı.

Bina inşaatında çalışan işçiler için alınan çârub-ı dest (eldiven), mindân ve ibrik-i hâk ve nühas. Kurşun mismarların kesim ücreti. Sengtraşesnafı için satın alınan eğe-i frenkî, derpi ve menkid eğe.

Camiye, minbere ve mahfel-i hümayun kapılarına aba perdeler asılmıştı.

Beçkârî billur âvize, fânus, kandiller, şamandıra, pirinç tel askı kandilleri ve âvize.

Caminin içi, dışı ve padişahın abdest odasına ve bazı gerekli görülen yerlere kaba hasırörtü döşenmişti.

14 12 adet olup caminin avlusunda kullanılmıştır.

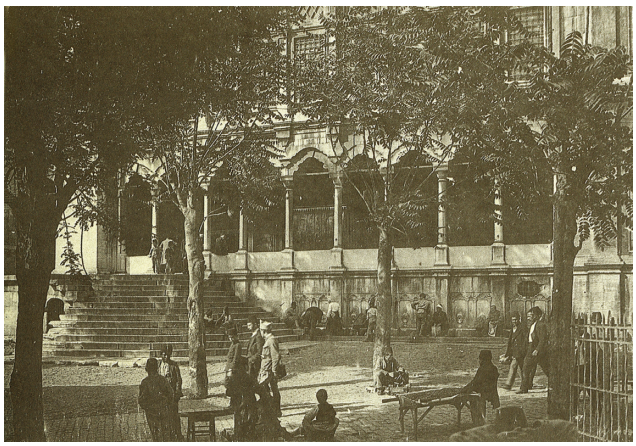

Fotoğraf 10 ve 11. *1919,Images d'occupatıon (tarih vakfı yurt yay.ist.1996); sağda Kapalıçarşı tarafındaki duvar ve parmaklıklar , Vues d'Orıent, (189..).*

İnşaatın Masrafı

Külliyede kullanılan bütün malzemelerin taşınıp nakledilmesi (hammaliye) ve kantariyye masrafları (bahaları) ayrı ayrı hesaplanarak işçilere ödemeleri yapılmıştı.

Caminin büyük camları işlendiği esnada camcılar eliyle imal olunan eşya, yaldız, bileziklerin sargıları, minare külahları zîrine konulan ve hadmendelerin? malzemesi, desen, su mevclerinin ve el kovaları gibi malzemelere ödenen miktarlar ve tecdid (yenileme) ve tamir masrafları.

İstanbul'un içinde ve dışında küfeki taş arabalarının gelip geçtiği bazı yolların(mürur ve ubur eyledikleri bazı yerlerin) tamir ve tecdid olunan kaldırımlar masrafı.

Bina inşaatı esnasında rüesâ-yıhâs ameleden hidemât-ı pesendîdeleri zuhurlarında bi'd-defeât verilen inâmât.

Soğuk, sert ve yağışlı günlerde (berk ve bârânda) korunmak için binada işçilerin üzerlerine çekdirilen penbelerin meremmât (bakımlarını yapma) ve yerlerine koyan mîrî esirlere verilen ekmek bahası.

Caminin içindeki ve dışındaki kapıların üzerindeki büyük yazıları yazan (ketbeden) hattatlara ve yazı kağıtlarını boyayı iğneleyen nakkaşlara verilen ücret. Bu yazıları yazmak için ve binâ mühimmatı ile işçi esnafının günlük ücretlerini (yevmiyeleri) kaydetmek ve not etmek için (zabıt ve tahrir için) satın alınan çeşitli kağıtlar, mürekkep ve defterlerin bahası.

Bütün bu yukarıda bahsedilen inşaat masraflarının bedeli 958.937 kuruş tutmuştu.

17 Muharrem 1169/ 23 Ekim 1755 Perşembe tarihine kadar enderûn-ı hümâyûndan alınarak inşaatın malzeme, işçilik ve arsa gibi bütün masraflar ve Eyüp'te defterdar iskelesi sahilinde inşa edilen kayıkhane ile Beşiktaş Saray-ı Hümayun'u karşısında yeniden yapılan dükkânlar için harcanan toplam miktar 2.246.875 kuruşa malolmuştu. 4.493 kese ve küsûran 375 kuruş masraf olmuş 4.166 kese ve küsûr 68 kuruş teslimat yapılmış, teslimat masraflardan aşağı (eksik) olduğundan kalan 327 kese ve 307,5 kuruş akçenin de teslim olunması gerekmekteydi.[15]

Külliyenin Açılışı

1755 senesinde caminin açılışı münasebetiyle Sultan III. Osman'ın emriyle bir alay tertib edilmiş ve idarecilerden, saraydan ve halktan önemli kişilerin yer aldığı bu alay Bâb-ı Hümâyûn'dan çıkarak Divanyolu'ndan Cami'ye varmış, burada kılınan namazdan sonra yine aynı yoldan saraya dönülmüştü. III. Osman'ın emri şöyleydi: "İş bu tertîb-i alay ile Bâb-ı Hümâyûn'dan çıkılıb Cebehâne ve Ayasofya Hamamı önünden At Meydanı ve Acı Hamam önünden Divan yoluyla Vâlide Hamamı önünden Vezir Hanı önünden Câmi-i şerîfe varıla ve ba'deedâi's-salât yine tarîk-i mezkûreden geline".[16] Camiye gelindiğinde binâ nâzırı Derviş Efendi buhurdanlarıyla pâdişâhı karşılamış ve teşyi'-i hümâyûn etmişti. Bu alay ile camiye teşrîf edilmiş ve camide yapılan tören(resm-i teşrîfât) sonrası tekrar Saray-ı Âmire'ye dönülmüştü.[17] Caminin hizmete açılışı münasebetiyle yapılan bu törende caminin yapımında çalışanlara (cami hüddâmına), binâ emîninin düzenlediği şekilde atiyyeler verilmişti. Binâ nâzırı (nâzır-ı cami-i şerîf-i hümâyûn muhâsib Haremeyn) Derviş Mustafa Efendi'ye bir sevb (ferâce) semmûr kürk; Ser-mimâr-ı Hâssâ'ya bir a'lâ hilat; BinâEmîni Ağa'ya bir kürk (hilat); binâ kâtibi Ahmed Efendi'ye bir hilat ve cami kalfası Simyon (Simeon) Kalfa'ya bir hilat giydirilmişti.[18]

15 BOA. **TSMA.d**. 09869/1.

16 BOA.**Ali Emiri (A.E.). III. Osman**, 3207.

17 BOA. **D.TŞF**. 4/63.

18 BOA. D.TŞF. 4/25; BOA. D.TŞF. 7/55. (tarih: fî gurre-i Ra sene 1169/ 5 Aralık 1755). Bu belge Aras Neftçi tarafından yayımlanmıştır. Aras Neftçi, "Nuruosmaniye Camii Açılış Töreni", Sanat Tarihi Defterleri, sayı 11, İstanbul, 2007, s. 3-18. Toplam 28 sayfadan oluşan bu makale caminin açılış merasimi hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Fotoğraf 12 ve 13. *Kuzeyden ve sağda güneybatıdan cami (anonim)*

Fotoğraf 14 ve 15. *1941 yılında Hünkâr kasrı ve türbe (Encümen Arşivi)*

Külliyede Hasar Oluşturan Etkenler

İstanbul'da diğer bütün binalarda olduğu gibi Nuruosmaniye'de deprem, yangın, kasırga ve zamanın geçmesine bağlı olarak (mürûr-i zamanla) çeşitli hasarlar görmüş, yer yer harap olmuştur.

Yapı, 1766 ve 1894 depremlerinde yıkılmayıp, çok az hasar görmüştür. 1766'da, inşasının tamamlanmasından 11 yıl sonra meydana gelen depremde yapı hafif derecede hasar görmüştü. 1894'deki depremde caminin sadece methal (giriş) kısmı yıkılmıştır (Cezar 1963: 389-392, Mazlum 2011: 55, Ürekli 1999: 46).

1826'da Ağustos ayında meydana gelen Hocapaşa yangınında (Cezar 1963: 370), 1864'deki yangında ve bir yıl sonra 1865 senesi Eylül ayında meydana gelen Büyük Hocapaşa Yangını'nda külliye büyük ölçüde hasar görmüştür (Cezar 1963: 375).

1890 ve 1897 senelerinde meydana gelen şiddetli fırtına sonucu caminin minarelerinden birinin külahı kırılmıştı.

Yapılan İlk Tamiratlar ve Onarımlar

5 Şaban 1174/ 12 Mart 1761'den 15 Şaban 1175/ 11 Mart 1762'ye kadar olan bir yıllık dönemde cami ve vakfa bağlı diğer yapılara toplam 36.354 kuruş harcama yapılmıştı. Caminin içindeki ve dışındaki kaldırım ve lağımlar 8.853 kuruş; Salı Pazarı'ndaki mektebin (Zevkî Kadın Sıbyan Mektebi) lağımı, musluk ve kenifi tamiri 390 kuruş; Çukacılar Hanı tarafındaki kapının masrafı 1.506 kuruş; Sarıkcılar tarafındaki cadde ve sokağa yapılan kaldırım 318 kuruş; kapıların kol demirleri için kurşun 84 kuruş; Sarıkcılar kapısı yanında büyük taş 105; keniflerin kapılarına ökçelikleri tecdidi 45 kuruş; mismar ücreti 105 kuruş; hünkar mahfelindeki sim askıları ve buharihatm-i şerifinin buhurdanı tamiri, halıların silkenip yerine konması, kerevet tamirine neccar ve mismar, kaliçeler kalkıp yerine hasır döşenmesi 1.500 kuruş; medreseye alınan kandil, kova ve küfe 63 kuruş; kilerin tamiri 483 kuruş; caminin hasırlarının kaldırılıp yerine kaliçe döşenmesi 735 kuruş; hünkar, ağa ve mütevel-

Fotoğraf 16,17 ve 18. *Çeşme ve kapı (Encümen Arşivi, 1941)*

li odaları minderleri ve yasdıkları tamirine ve tazelenmesi için bez ve yorgan 420; Salı Pazarı'ndaki mektebin cam ve çerçeve tamiri 240; bir senede gereken su yolları tamiri, lüle ve diğer masraflar 2.454; caminin kapıları ve perdeleri tamiri 300; ekmek fırınının demirleri tamiri 351; imareti âmirede taslar dizilecek kirevetin tamiratı 480 kuruş ve mutfağın ocak taşları tamiri için1.330 kuruş harcanmıştı. Külliyenin bir yıllık tamir masrafı toplam 20.623 kuruş ve külliyede çalışan hizmetlilere verilen inamât, işçilik ve sâire ücretler ise 11.742 kuruştu.[19] Bu bir yıllık tamir masrafları şu şekilde de listenebilir:

1. Caminin derûnunda ve birûnunda (içinde ve dışında) olan lağımların temizlenmesi ve kaldırımların tamiri: 9.666 kuruş.
2. Caminin derûnunda ve birûnunda gereken bir senelik tamirat: 4.923 kuruş.
3. İki defa da kaliçelerin kaldırılıp döşenmesi masrafı: 2.775 kuruş.
4. Bir senede gerekli olan su yolları (râh-ı âb) tamiratı: 5.503 kuruş.
5. Lağımların tamiri: 8.400 kuruş.
6. Kaldırımların tamiri: 2.400 kuruş.
7. Ocak taşları ve kiler tamiri: 4.923.
8. Fırın tamiri: 3.000 kuruş.
9. Kilid tamirleri: 760 kuruş.
10. Çukacılar Hanı tarafındaki kapı tamiri: 1.500.
11. Perdelerin tamiri: 470 kuruş.[20]

1780 senesinde caminin camları, mismar-ı mahlût, eski kurşunları, alemi ve sebili tamir edilmiş ve yenilenmişti. Alemin indirilip yerine konması, yaldızlanması ve üstaziyesi 13.800 kuruşa mal olmuştu. Sebil ağartılmış, yaldızları tamir edilmiş, yanmış olan taşın geçmesi ve taş masrafı olarak 37.800 kuruş harcanmıştı. Sebilin ve sebil bardaklarının yenilenmesi, perdelerin boyası için 6.540 akçe, sebilin kapısı ve kilidinin yenilenmesi için 3.458 kuruş masraf çıkmıştı.[21]

1800 senesinde caminin iç ve dış tarafındaki (derûn ve birûnundaki) camlar tamir edilip, yenilenmiş ve 5.139 kuruş harcanmıştı. Külliyenin suyolları (râh-ı âb) birkaç kez tamir edilmiş, 5.503 kuruş sarfedilmişti. Caminin ve medresenin lağım-ı kebîr (büyük lağımları) tamirâtı 8.400 kuruşa mal olmuştu. Kaldırım ve büyük lağım tamiri için 2.400 kuruş sarfedilmişti. İmâret ocaklarının taşları, kiler ve diğer yerlerin tamirine 4.923 kuruş, fodula fırınının tamirine 3.000 kuruş harcanmıştı. Caminin, Çukacılar Hanı tarafına 1.500 kuruş masrafla kapı yapılmıştı. Kapı kilidleri tamir edilmiş ve 720 kuruş harcanmıştı. Caminin kapılarının perdeleri 480 kuruş sarf edililerek tamir edilmişti. Caminin içerisindeki büyük mumlara işleme yeni mukavvâ yapılmış ve tenekeleri de 1.560 kuruş masrafla tamir edilmişti.[22]

1808'de caminin bazı yerleri tamir ve termime (bakıma) muhtaç durumdaydı ve masraflar 1.165 kuruşa çıkmıştı. Bu miktar padişahın emriyle Haremeyn Hazinesi'nde Muaccelât Evkâfı'ndan karşılanmıştı.[23]

1825'te caminin mahfel-i hümayun yolundaki büyük cam çerçeveler, kütüphane ve türbenin havale camları yenilenmiş, imaret-i âmirenin gerekli görünen yerleri ve ka-

19 BOA. TSMA.d. 4284/27.

20 BOA. TSMA.d. 4284/28.

21 BOA. EV.HMH.d. 06209.

22 BOA. TSMA.d. 4284/60.

23 BOA. HAT. 1503. (tarih: 29 Z 1222/ 27 Şubat 1808). Padişahın emri şöyleydi: "Haremeyn hazinesinde muaccelâtevkâfından verile".

Fotoğraf 19 ve 20. *Cami avlusu ve türbe (Fatih Köse)*

pısı, büyük havuz[24] parmaklıkları ve caminin kapıları ve memşâları tamir edilmişti. Bütün bu tamir edilen yerler için malzeme[25], işçilerin[26] ücretleri ve sâire[27] masrafı olarak toplam 2.164 kuruş harcama yapılmıştı.[28]

1835 senesinde ise caminin Mahfel-i Hümâyûn Dâiresi'nin içi ve dışının tamiri için burada, Haremeyn-i Şerîfeyn müfettişi efendi, şehremîni efendi ve mimar Hâ..? Ağa'dan oluşan üç kişilik bir heyet keşif ve kontrol yapmıştı. Heyetin hazırladığı Keşif ve Muayene Defteri'nde tamirat için yalnız 35.055 kuruş masraf gösterilmişti. Padişah, "îtâ oluna (verile) diye emrederek bu miktarın tamir için harcanmasını onaylamıştı.[29]

Hicri 1300 Senesine Kadar Olan Tamirler ve Yenilemeler

1857'de caminin minareleriyle gerekli görülen diğer bazı yerleri 15.398 kuruş masrafla tamir edilmişti.[30]

1858'de Mahfel-i Hümâyûn Dâiresi abdest odasının perdeleriyle şilte yüzlerinin ve kaliçesinin yenilenmesi için 6.000 kuruş masraf çıkmış ve bu masrafın Haremeyn-i Muhteremeyn Hazine-i Celîlesi'nden verilmesi için pâdişah onay vermişti.[31]

1863 senesinde medresenin tamire muhtaç yerleri için ebniye hulefâsından Süleyman Sâlim Efendi tarafından keşif ve muayene (kontrol) yapılmış ve keşif defteri (keşf-i evvel defteri) hazırlanmıştı. Buna göre 11.247 kuruş tamirat masrafı çıkmıştı. Mevcut usule göre münakasa (ihâle)[32] yapılmış ve 2.497 kuruş indirimle 8.750 kuruşa tamirat işini müteahhid Küçük Yorgi Kalfa'nın gerçekleştirmesine karar verilmişti. Meclis-i Ebniye tarafından alınan bu karar padişahın onayına sunulmuştu.[33]

1864 yılı temmuz ayında meydana gelen bir yangında caminin hasar gören bazı yerlerinin tamiri için yapılan keşif sonucu 24.750 kuruş gerekli olduğu Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti tarafından beyan edilmişti.[34]

1866 senesi ağustos ayı başında meydana gelen büyük bir yangın sonucu caminin etrafındaki imâret, mekteb, mahfel-i hümâyûn ve diğer bazı yerlerin kurşunları erimiş ve telef olmuştu. Sofcular Hanı tarafındaki su deposu, caminin havlusundaki yangın havuzu, Türbeler, Şehzadegân Türbesi, imaretin kargir saçakları ve helaların kiremidleri de hasar görmüştü. Caminin alçıdan yapılmış olan havale pencere çerçeveleri ve bazı derz ve noksan camlarıyla yangın havuzunun bazı sıvaları ve lökün tamiratı gerekiyordu. Bunun için hulefâdan Nazif Efendi ve kurşuncu Hâfız Efendi ile Angeli Kalfa gönderilmiş ve hademelerin de hazır bulunduğu bir kontrol yapılmış ve tamirat masraflarını belirten keşf-i evvel defteri hazırlanmıştı. Buna göre tamir ve tecdid (onarım ve yenileme) masrafı 59.217 kuruş çıkmıştı. Münakasa yapılarak 8.217 kuruş eksikle 51.000 kuruşa tamirat işi için Hacı Artin Kalfa üzerinde karar kılınmıştı.[35]

24 1795 senesinde yangınları önlemek için yaptırılan "harik havuzu" (yangın havuzu). Bayezid, Laleli, Fatih, Süleymaniye ve Yeni Camii yangın havuzları da bu dönemde yaptırılmıştı. (Cezar: 366).

25 Kireç, horasan, tuğla, mermer kirec, alçı, doğrama, ayna camı, raht takımı, boya, kiremid, bezir yağı, çeşitli kereste ve mismar.

26 Neccarlar, sıvacılar, rencberler, nakkaş, badanacılar, camcılar, mutemed, ve kalfa yevmiyesi 95 kuruş.

27 Taamiye (yemek) ve hammaliye (taşıma, nakletme).

28 BOA. EV.HMH.d. 09032.

29 BOA. HAT. 1590/45. (29 Z 1250/ 28 Nisan 1835).

30 BOA. A.AMD. 74/81; BOA. İ.DH. 392/25952. (13 R 1274/ 1 Kasım 1857).

31 BOA. İ.DH. 434/28715. (13Ca 1275/ 19 Aralık 1858).

32 Münakasa yöntemi ve şekli için bkz. Selman Can, s. 65-71.

33 BOA. EV.d. 18125. (23 Receb 1279/ 14 Ocak 1863).

34 BOA. İ.DH. 527/36383. (13 S 1281/ 18 Temmuz 1864).

35 BOA. EV.d. 19983. (20 Rebiülevvel 1283/ 2 Ağustos 1866).

1870'te caminin muslukları, saçakları, bazı suyolları ve havlusundaki (avludaki) türbenin sıvaları harap durumdaydı. Evkâf-ı Hümâyûn'a havale edilen tamiratın müteahhid marifetiyle ve cami hademesi nezâreti ile gerçekleşebilmesi için 10.000 kuruş masrafa ihtiyaç vardı.[36]

1871'de caminin abdest muslukları, şadırvanı, imâreti, mektebi ve medresesine akan suyolunun (mâ-i lezîztarîkinin) bazı yerleri harap olduğundan tamirin 18.200 kuruş masrafla, müteaahhid tarafından gerçekleşebileceği bildirilmişti.[37]

Hicri 1304-1314 Yılları Arası Tamirat ve Onarımları

1886'da cami avlusunun Sandal Bedesteni tarafındaki ve direkler üzerindeki demir parmaklıklar altındaki taşlar ve demir parmaklıklar yerlerinden oynamış, tehlikeli bir biçimde harap hale gelmişti. Tamir için Şehremâneti tarafından yapılan keşif gereği 23.037 kuruş masrafa ihtiyaç vardı. Padişahın onayıyla tamir Evkâf-ı Hümâyûn'a havale edilmişti.[38]

1890 senesinde meydana gelen bir fırtına sonucu caminin minarelerinden birinin külahı kırılmıştı. Daha öncede birkaç defa aynı sebeple minare külahları kırılmıştı. Bu yüzden külahların yeni bir tarzda (tarz-ı nevîn) 20.000 kuruş harcama ile yenilenmesi uygun görülmüştü. Üç çeşit külah resmedilmiş ve bunlardan üç numarada muharrer resme göre inşası istizan olunmuştu (istenmişti).[39]

1891 senesinde cami minarelerinin tersîm ettirilen (resmedilen-çizdirilen) resmi gereği yeni tarzda yapılan bazı camilerin minare külahları gibi inşâsı hususunda padişah onay vermişti. Yapılan ilk keşfe göre 21.800 kuruş harcama gerekiyordu ve müteaahhidi Andon Kalfa marifetiyle maktû'ân inşaata başlanmış fakat sol minare beteğinin? Yapılacak som külahın ağırlığına dayanamayacak durumda olduğu anlaşılmıştı. Bâb-ı Vâlâ-yı Serasker îser mimârı saadetlü Ohannes Efendi hazretleri ile Hazine-i Evkâf-ı Hümâyûn memuru ve sâireden oluşan bir heyet tarafından yapılan yeni keşfe göre hazırlanmış olan keşif defterinde sol minare beteği? ve diğer yerlerin onarımı için önceki keşfe ilaveten 10.577 kuruş 8 para masraf gerekteği anlaşılmıştı. Müteahhid, 573 kuruş 26 para indirim yaparak inşaat işini üstleneceğini beyan etmiş ve kendisinden bir sened alınmıştı.[40]

1891 senesi mayıs ayında bir gece saat bire çeyrek kala caminin minaresi ateş alarak tepesi yanmaya başlamış, yangın kulesi nöbetçiliğinden durumun haber verilmesi üzerine yangına müdahale edilmiş, ancak minarenin alemine merbut (bağlı) olan bir direği yanmış olduğu halde ateş söndürülmüştü. Yapılan tahkikat sonucu yangının çıkış sebebi, tamir esnasında kurşun ezâbe? Edilirken bir ateş parçasının sıçraması ve işçinin bunu görmeyip işe ara vermesinden sonra direğin birdenbire ateş almasıydı.[41]

1892 yılında cami, medrese, imâret ve külliyenin diğer birimlerinin bazı yerleri tamire muhtaç bir durumdaydı. Tamir için keşif yapılmış ve 65.334 kuruş masrafla gereken tamirin gerçekleşeceği belirtilmişti.[42]

1896 yılında caminin kurşunlarıyla diğer bazı yerlerinin tamiri için 44.331 kuruş masraf çıkarılmış[43] ve pâdişahın irâdesi ile (onayıyla) durum Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne havâle edilmişti.[44]

1897'de meydana gelen şiddetli bir fırtına sonucu caminin minarelerinden birinin külahı kırılmış ve yeniden yapılmıştı. Fakat caminin bulunduğu mevki[45] yüksek olduğundan ikide bir de minarelerinin külahları şiddetli rüzgâr ve bora yüzünden kırılmaktaydı. Külahların eski hâli (şekli) ile yeniden yapılması için 10.000 kuruş gerekliydi. Ancak Nuruosmaniye Camii gibi yüksek yerlerde bulunan Fatih Camii, Selimiye Camii ve Beylerbeyi Camii'lerinde olduğu gibi yeni tarzda yapılmış külahların şiddetli rüzgârlara karşı dayanıklı olmadığından yaklaşık 20.000 kuruş harcama ile karar verilen yeni bir tarzda külahların yenilenmesinin mümkün olacağı beyan edilerek bildirilmişti. Bunun için üç çeşit külah resmedilmiş ve bunlardan üç numarada gösterilen külah diğerlerine nisbeten zînetli (süslü) ve güzel bulunarak pâdişahın onayına sunulmuştu.[46]

1898 yılında 44.000 kuruş masrafla caminin tamirinin gerçekleşeceği öngörülmüş ancak tamirat başladığında bu miktarın tamir için yetersiz geldiği anlaşılmış ve yeniden keşif yapılmıştı. Bu keşfe göre tamiratın gerçekleşebilmesi için 57.569 kuruş gerekmekteydi.[47]

36 BOA. İ.DH. 607/42313. (18 Za 1286/ 19 Şubat 1870).

37 BOA. İ.DH. 635/44166. (24 R 1288/ 13 Temmuz 1871).

38 BOA, İ.ŞD. 81/4818. (2 Şaban 1303/ 6 Mayıs 1886).

39 BOA, İ.ŞD. 99/5883. (24 Cemaziyelahir 1307/ 15 Şubat 1890).

40 BOA. İ.ŞD. 105/6312. (22 Şaban 1308/ 2 Nisan 1891).

41 BOA. Y.PRK.ZB. 8/47. (20 L 1308/ 29 Mayıs 1891).

42 BOA. ŞD. 124/28. (15 Ca 1310/ 5 Aralık 1892); BOA. İ.EV. 2/21. (21 Ca 1310/ 11 Aralık 1892).

43 BOA. İ.EV. 15/47. (19 C 1314/ 25 Kasım 1896); BOA. ŞD. 139/53. (10 C 1314/ 16 Kasım 1896).

44 BOA. BEO. 878/65776. (3 B 1314/ 8 Aralık 1896).

45 Cami, Çemberlitaş'ın da yer aldığı İstanbul'un ikinci tepesinde inşa edilmiştir.

46 BOA, ŞD. 139/53. (sene: 4 Za 1314/ 6 Nisan 1897).

47 BOA. İ.EV. 19/32. (11 Ra 1316/ 30 Temmuz 1898); BOA. ŞD. 145/63. (15 Ra 1316/ 3 Ağustos 1898); BOA. BEO. 1180/88459. (3 R 1316/ 21 Ağustos 1898).

Fotoğraf 21,22 ve 23. *Minare, minare şerefe kapı kemeri ve sebil (Fatih Köse)*

Hicri 1318-1328 Yılları Arası Tamirat ve Onarımları

1900 senesinde camikubbesinin düşmüş olan sıvalarının tamiratı için 7.166 kuruş masraf gerekmekteydi.[48]

1903'te İmâret-i Âmire'nin üzerinde noksan olan kurşunların yerine yeniden ferşi (örtülmesi) gereken kurşunlarla bazı inşaat işleri için yapılan keşif sonucu 9.100 kuruşa ihtiyaç duyulduğu anlaşılmıştı. Kurşunların örtülmesi işi Hazîne-i Evkâf kurşun müteahhidi Hacı Hüseyin Efendi'ye verilmişti.[49] 1906 senesine gelindiğinde İmâret-i Âmire'nin kurşunlarının 7.815 kuruş, diğer yerlerin de 990 kuruş olmak üzere toplamda 8.805 kuruş masrafla tamir edilmesi için irâde çıkmış ancak imâretin kurşun masrafının 8.471,5 kuruşa ulaştığı Hacı Hüseyin Efendi tarafından verilen arzuhalde istida olunmuştu. Şehremâneti tarafından yapılan ikinci keşif sonucunda da masraf tasdik edilmişti.[50]

1906 senesinde caminin mahfel-i hümâyun'u ile Sultan Osman Türbesi'nin bazı yerleri fırtınadan dolayı hasar görmüştü. Hasar gören yerlerin tamiri, tamirat memuru tarafından yapılan keşfe göre Mecidî 19 kuruş hesâbıyla 15.428 kuruş masrafla gerçekleşecekti.[51]

1908'de suyolculara mahsus olup devamlı orada bulunan merdiven ile Nal Fabrikası karşısında Kireçhâne tarafındaki 1,5 arşın yüksekliğindeki harap durumda olan duvardan imâretin üzerine çıkılmak suretiyle bazı kötü niyetli şahıslar buradaki kurşunları çalmışlardı. Olay Zabtiye Nezâreti'ne haber verilmişti. Nuruosmaniye Camii kayyımı Seyyid İsmail Hakkı Efendi bir arzuhal (dilekçe) yazarak, duvarın tamir edilmemesi durumunda hırsızlığın devam edeceğini ve merdivenin kaldırılmasını, duvarın da biran önce Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti tarafından tamir ettirilmesini talep etmiştir.[52]

1908'de caminin 15.000 kuruş masrafla emâneten tamirine başlanmış, keşif hârici tamire muhtaç yerler olduğu görülmüş ve buraların tamiri için de 4.911 kuruşun ilaveten sarfedilmesi gerektiği belirtilmiştir.[53]

1909'da imâret ve türbe kısımlarının tamiratı için yapılan keşif sonucu 5.582 kuruş masraf gerektiği anlaşılmıştı.[54]

Osmanlı Devleti'nin son döneminde külliyedeki tamir edilecek yerlerin tesbiti ve masrafı için ilk keşif defteri (keşf-i evvel defteri) hazırlanmış ve külliyede geniş kapsamlı bir tamirâta başlanmıştı. Buna göre Mahfel-i Hümâyûn'un fevkânî tarafındaki (üst katındaki) kubbesinin sıvalarının bir kısmı fersudeleşmiş olduğu için iyice kazınarak hâlis horasan harcıyla sıvanın yenilenmesi, üzerine de badana tılası ve kalemkârlarının yenilenmesi gerekiyordu. Ayrıca çatlak yerlerin mermer kireciyle doldurulması ve üzerine de beyaz badana tılası yapılması uygun görülmüştü. İmaretteki fırının ahşap tezgâhı ile hamur teknesinin ve mutfak ocaklarının harap olduğu için yeniden inşa edilmesine karar verilmişti. Caminin hademelere mahsus odalarının dış kapılarıyla anbar kapısı harap bir durumda olduğundan demir kilidli yeni kapıların

48 BOA. ŞD. 150/104. (26 Za 1317/ 28 Mart 1900); BOA. İ.EV. 24/44. (6 Z 1317/ 7 Nisan 1900); BOA. BEO. 1474/110480. (19 Z 1317/ 20 Nisan 1900).

49 BOA. ŞD. 161/10. (20 Z 1320/ 20 Mart 1903).

50 BOA. ŞD. 177/16. (4 Ş 1324/ 23 Eylül 1906); BOA. BEO. 2916/218678. (7 Ş 1324/ 26 Eylül 1906).

51 BOA. ŞD. 175/68. (4 Ca 1324/ 26 Haziran 1906); BOA. İ.EV. 40/62. (24 Ca 1324/ 16 Temmuz 1906).

52 BOA, ZB. 66/82. (2 Kanunusani 1323/ 15 Ocak 1908).

53 BOA. BEO. 3317/248741. (19 R 1326/ 21 Mayıs 1908).

54 BOA. ŞD. 192/59. (14 Ca 1327/ 3 Haziran 1909).

Fotoğraf 24 ve 25. *Hünkâr Mahfili içten ve sağda medrese (Fatih Köse)*

Fotoğraf 26 ve 27. *2005 yılı kışı (Fatih Köse) ve eski bir fotoğrafta cami (anonim)*

inşa edilmesi gerekli görülmüştü. Caminin altında bulunan dükkânların arasında yer alan hanın içindeki caminin bodrum tarafında demir bir kapı inşası gerekiyordu. Yine caminin çarşı tarafındaki büyük kapısı ve avlu kapısı harap olduğundan yeni kapıların yapılması istenmekteydi. Ayrıca caminin kubbe (üzeri) kurşunlarının konulması ve yangın havuzunun sıvalarının yenilenmesi gerekmekteydi. Bu dönemde külliyenin su tesisatın da yenilenmesi icap etmekteydi. Hazneden (hazine-su deposu) mutfağa, medreseye, abdest musluklarına, helâlara ve harik havuzuna (yangın havuzuna), hazine (su deposu) bitişiğindeki teraziden (su terazisi) yangın havuzuna giren kurşun su borularının yenilenmesi ve kütüphane tarafındaki şadırvan musluklarının temizlenmesi pirinç musluklar konulması gerekiyordu. Helâların tamir edilip taşlarının yenilenmesi icap etmekteydi. Bu tamir ve yenileme faaliyeti için önce 48.685 kuruş masraf çıkarılmış, ilave tamirâtlar dolayısıyla bu mitar 67.785 kuruşa çıkmıştı.[55]

Sonuç

Sonuç olarak İstanbul'un en önemli dinî yapılarından biri olan ve merkezî bir bölgede yer alan bu abide inşa edildiği tarihten günümüze değin deprem, yangın, kasırga, fırtına ve zamana bağlı sebeplerden dolayı birçok kez tamire ve tecdide muhtaç hale gelmiş ve ufak çaplı değişimlere uğramıştır. İşte bu tamirat ve onarımlar sayesinde yapı günümüzdeki ihtişamını, sağlamlığını ve güzelliğini muhafaza ederek, pitoresk bir görünüm arzetmektedir.

55 BOA. EV. 36535; EV. 36532.

BELGELER

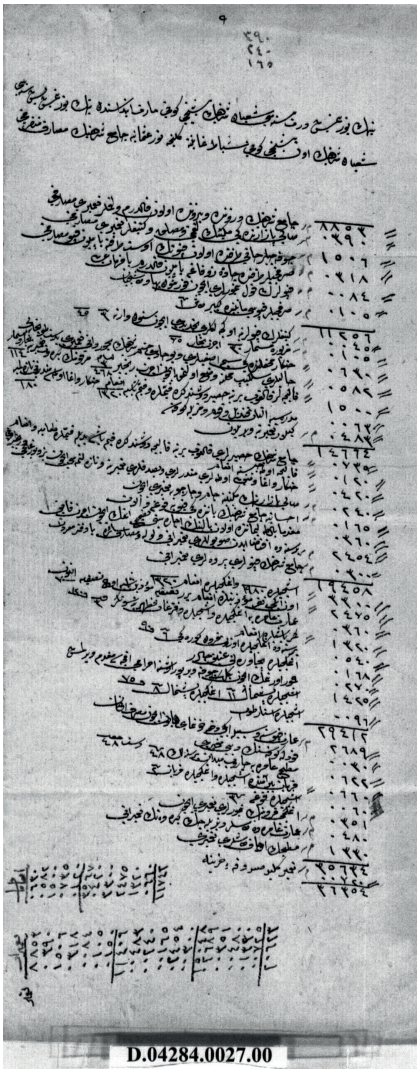
D.04284.0027.00

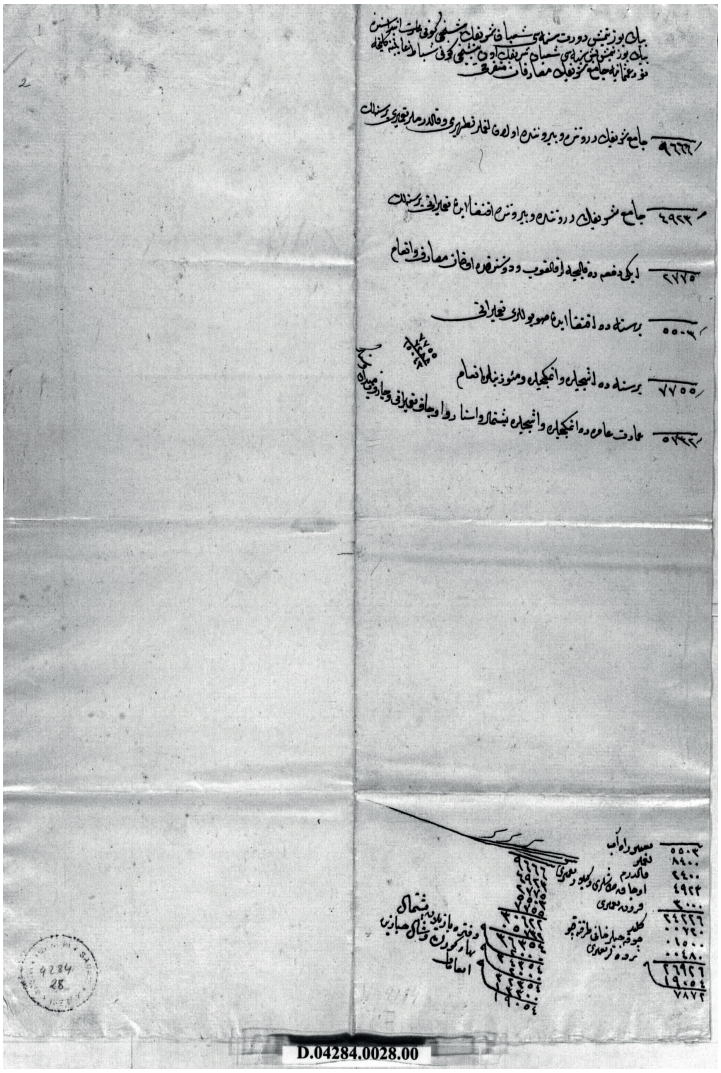
D.04284.0028.00

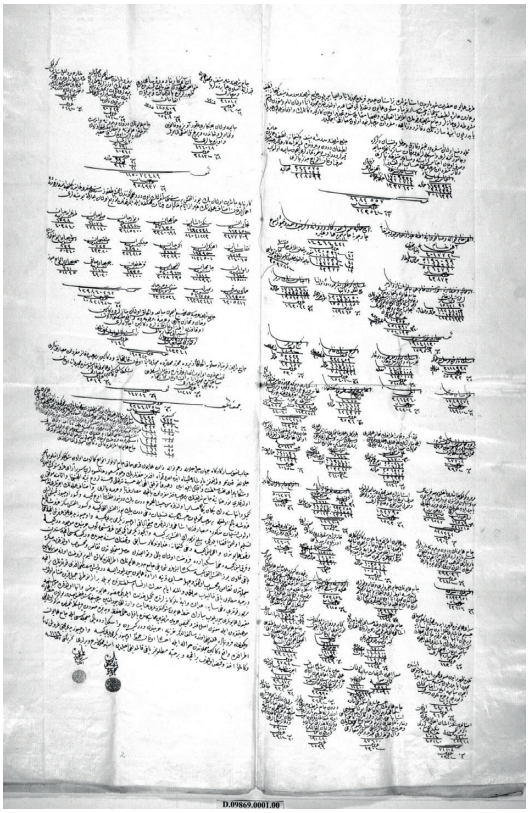
D.09869.0001.00

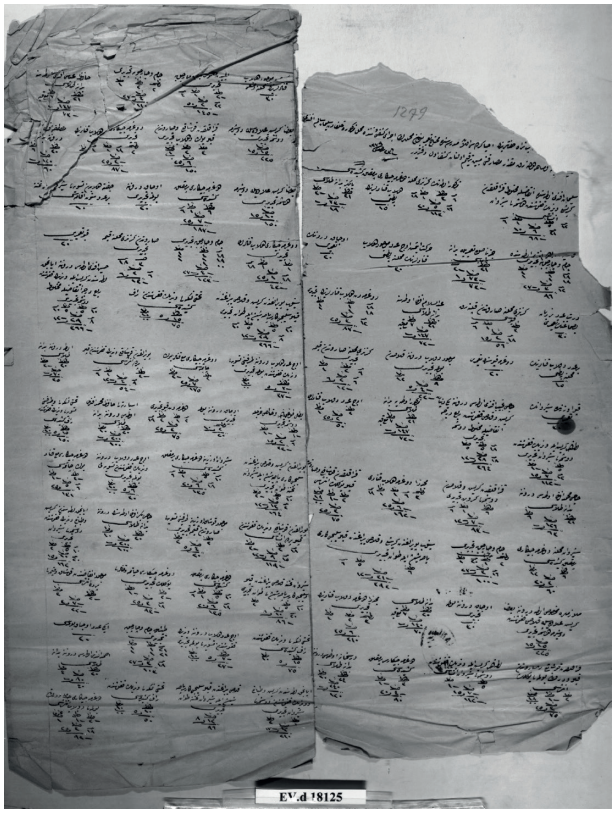
EV.d 18125

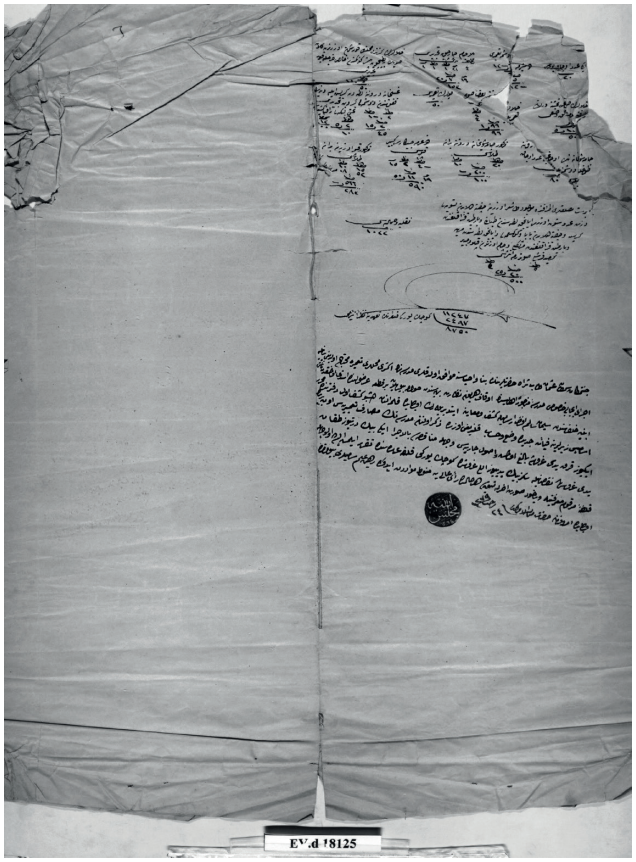
EV.d 18125

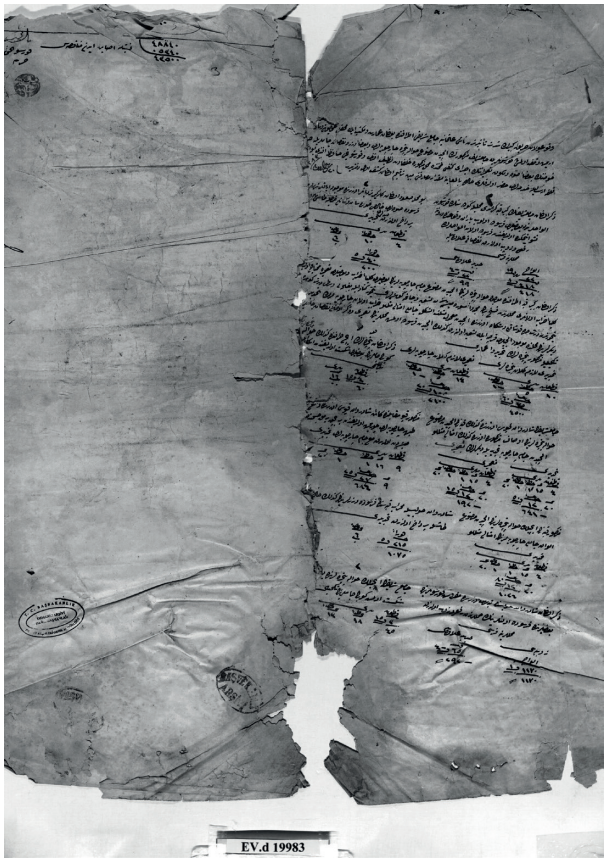
EV.d 19983

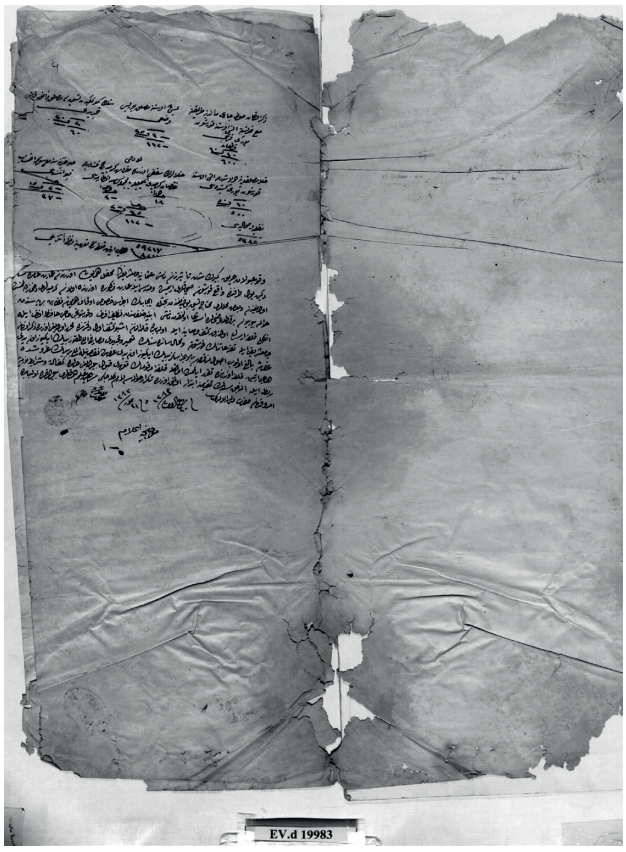
EV.d 19983

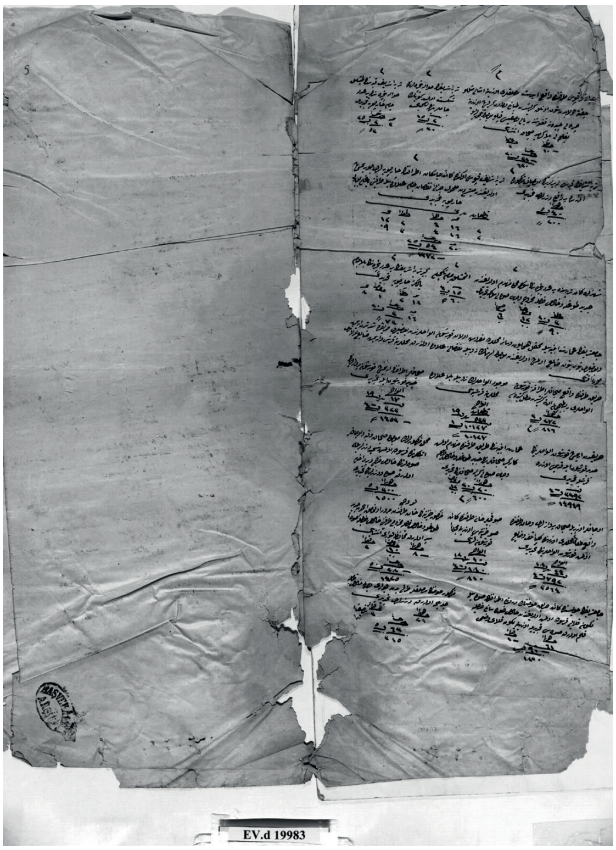
EV.d 19983

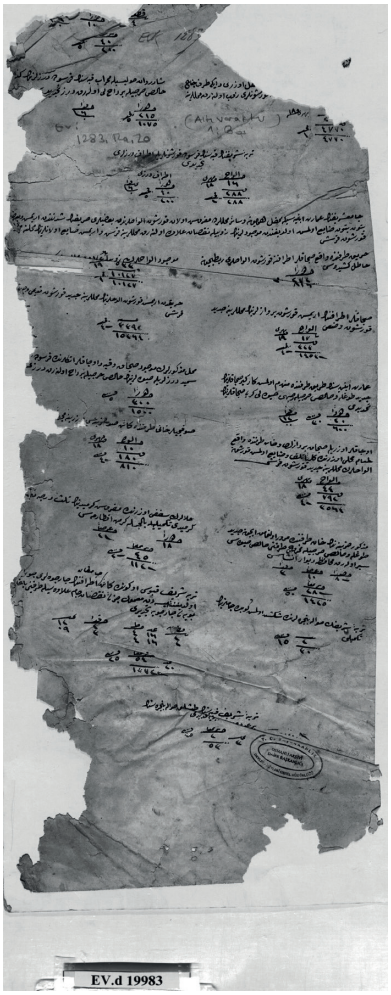

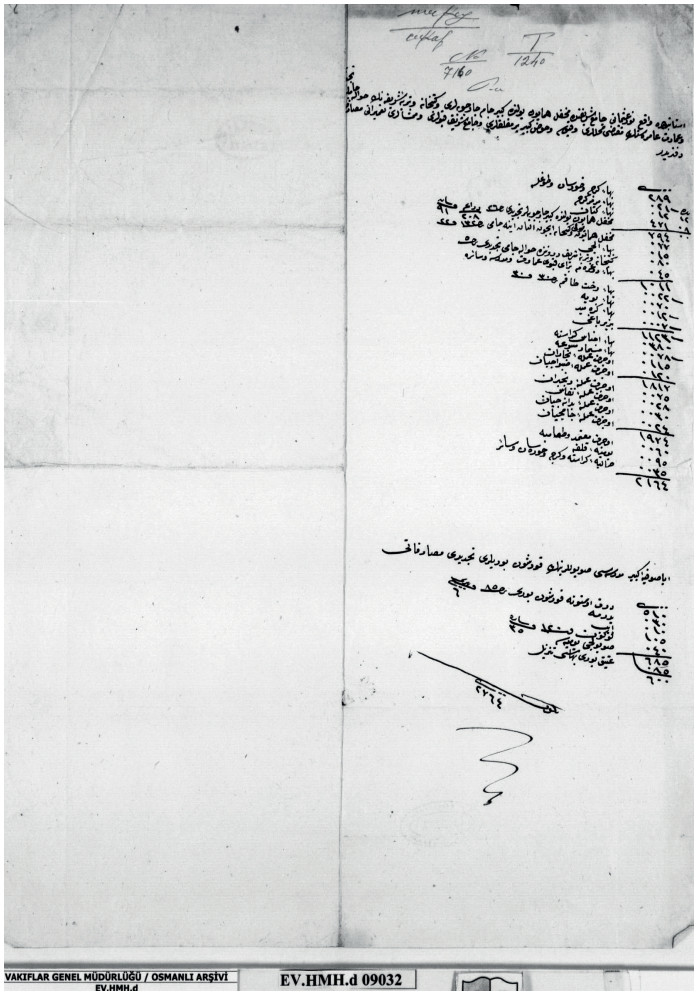

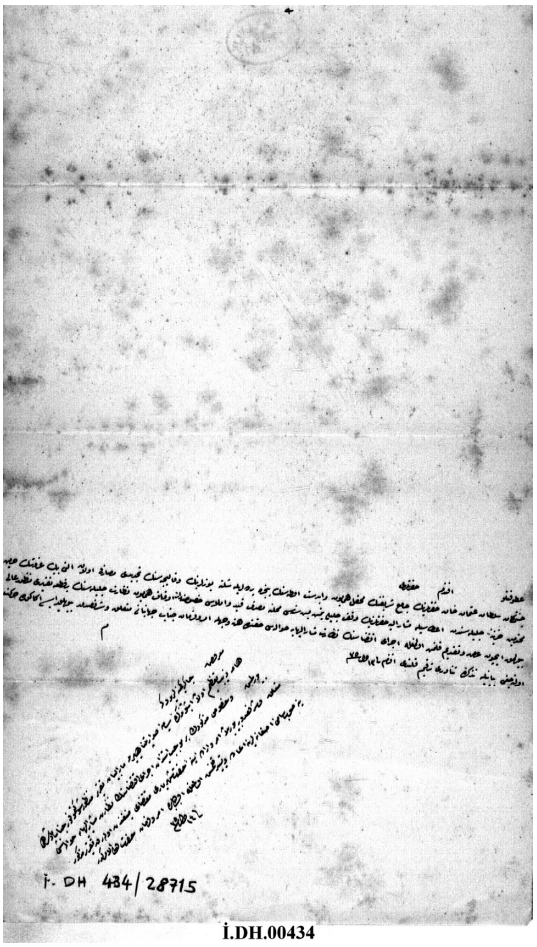

İ.DH.00434

İ.ŞD.00099

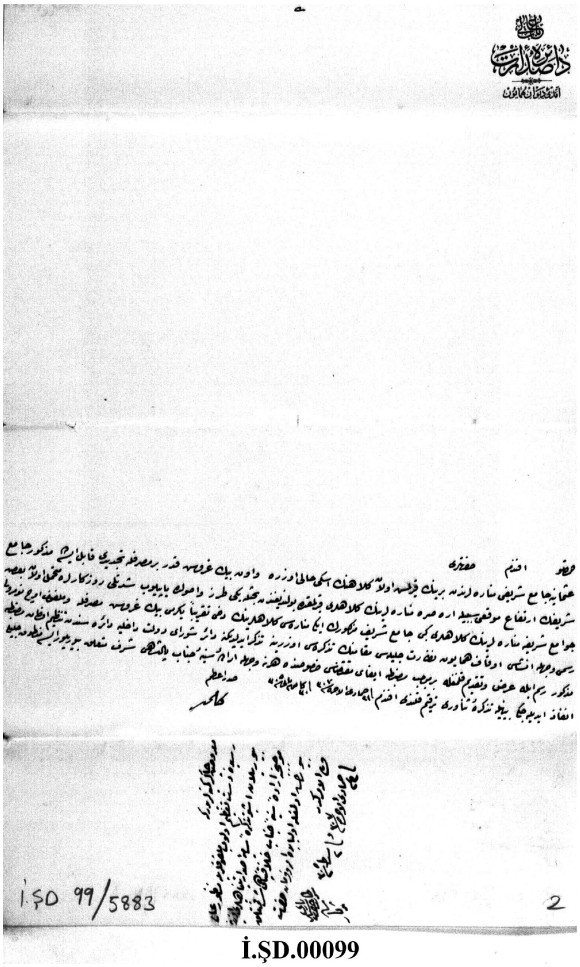

İ.ŞD.00099

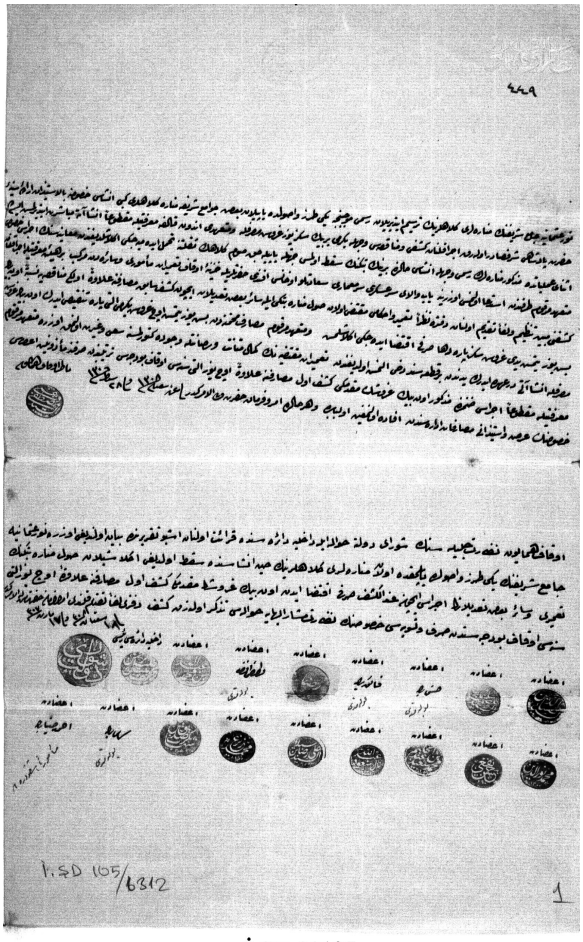

İ.ŞD.00105

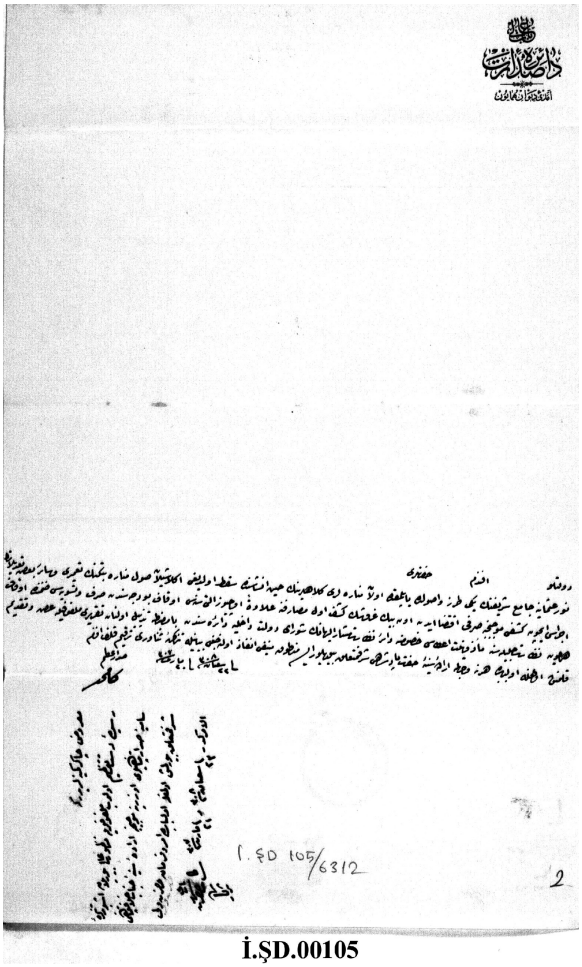

İ.ŞD.00105

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

A.AMD. 74/81;Ali Emiri (AE). III. Osman, 3207; BEO. 878/65776; 1180/88459; 1474/110480; 2916/218678; 3317/248741; C.EV. 7268; D.TŞF. 4/25; 4/63; 7/55; EV. 36535; 36532; EV.d. 18125;19983; EV.HMH.d. 06209;09032; HAT. 1503; 1590/45; İ.DH. 392/25952; 434/28715; 527/36383; 607/42313; 635/44166; 695/48643;İ.EV. 2/21; 15/47; 19/32; 24/44; 40/62; İ.ŞD. 81/4818;99/5883; 105/6312; TSMA.d. 4284/27; 4284/28; 4284/60; 09869/1; ŞD. 124/28;139/53; 145/63; 150/104; 161/10; 175/68; 177/16; 192/59; Y.PRK.ZB. 8/47; ZB. 66/82.

http://archnet.org/library/images/oneimage.jsp?location_id=4381&image_id=209212

Tarihi Eserler Encümeni Arşivi, no:325; 424.

Yıldız II. Abdülhamid Fotoğraf Arşivi.

Yazma ve Matbu Eserler

Akakuş, R. (2010) *Tarihî Kimliği Açısından Nuruosmaniye Külliyesi ve Kur'ân-ı Kerim Öğretimi*, İstanbul.

Aslanapa, O. (1986) *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul: İnkılâp.

Can, S. (2010) *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*, İstanbul.

Cezar, M. (1963) Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler, *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri I, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk San'atı Tarihi Enstitüsü Yayınları: 1*, İstanbul, s. 389-392.

Eyice, S. (2007) Nuruosmaniye Külliyesi, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XXXIII, s. 264-265.

Hasol,D. (2010) *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul: YEM.

Kuban, D. (1994) Nuruosmaniye Külliyesi, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi (DBİA)*, İstanbul, C. VI, s. 100-102.

Mazlum, D. (2011) *1766 İstanbul Depremi Belgeler Işığında Yapı Onarımları*, İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü.

Neftçi, A. (2007) Nuruosmaniye Camii Açılış Töreni, *Sanat Tarihi Defterleri*, sayı 11, İstanbul, s. 1-28.

Öngül, A. (1994) Tarih-i Câmi-i Nuruosmânî, *Vakıflar Dergisi*, sayı XXIV, Ankara, s. 127-145.

Öngül, A. (2003) *Sultan III. Osman Vakfiyesi*, Manisa.

Öz, T. (1987) *İstanbul Camileri I-II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Pakalın, M. Zeki. (1983) *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, I-III*, İstanbul: MEB.

Pamukciyan, K. (2003) *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar III. Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, İstanbul.

Sönmez, N. (1997) *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: YEM.

Ürekli, F.(1999) *İstanbul'da 1894 Depremi*, İstanbul: İletişim.